

ЎЗБЕКИСТОНДА БУҒДОЙ ЯНГИ НАВЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИШИ ТАРИХИДАН

Ҳайитов Жаҳонгир Шодмонович

Бухоро давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мазкур мақолада асосий озиқ-овқат бўлмиш буғдой янги навларининг маҳаллий шароитда яратилиши, хорижий навларнинг олиб келиб иқлимлаштирилиши, дурагай навларни ихтиро қилиниши тарихи кабилар, бирламчи манбалар ва адабиётлар таҳлили орқали келтирилган. Ўзбекистон шароитида етиштирилаётган буғдой навларининг ҳосилдорлиги, сув сарфи, касалликларга иммунитет, нарх-навоси кабилар ҳам ушбу мақолада очиб берилган.

Таянч атамалар: янги нав, дурагай нав, уруғчилик, селекция, селекционер, хорижий нав, буғдой, дон, экин, минтақа, иқлим, табиий шароит, лалмикор деҳқончилик, агроном, агротехника, центнер.

ИЗ ИСТОРИИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ НОВЫХ СОРТОВ ПШЕНИЦЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Хаитов Жахонгир Шодмонович

Доцент кафедры «Всемирной истории» Бухарского
государственного университета, Доктор философии по истории
(PhD)

Аннотация. В данной статье история создания новых сортов пшеницы, являющейся основным продуктом питания, в местных условиях, интродукции иностранных сортов, история изобретения гибридных сортов и др. представлена через анализ первичных источников и литературы. В данной статье также раскрыты урожайность, водопотребление, иммунитет к болезням, цены на сорта пшеницы, выращиваемые в Узбекистане.

Ключевые слова: новый сорт, гибридный сорт, семеноводство, селекция, селекционер, зарубежный сорт, пшеница, зерно, урожай, регион, климат, природные условия, богарное земледелие, агроном, агротехника, центнер.

FROM THE HISTORY OF THE DISTRIBUTION OF NEW VARIETIES OF WHEAT IN UZBEKISTAN

Haitov Jahangir Shodmonovich

Bukhara state associate professor of the Department of World History,
Doctor of Philosophy in History (PhD)

Abstract. In this article, the history of the creation of new varieties of wheat, which is the main food, in local conditions, the introduction of foreign varieties, the history of the invention of hybrid varieties, etc., is presented through the analysis of primary sources and literature. Productivity, water consumption, immunity to diseases, prices of wheat varieties grown in Uzbekistan are also disclosed in this article.

Key words: new variety, hybrid variety, seed production, selection,

breeder, foreign variety, wheat, grain, crop, region, climate, natural conditions, dry farming, agronomist, agrotechnics, centner.

Кириш. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан бошоқли (донли) экинлар етиштириш деҳқончилик хўжалигининг асосий тармоғи бўлиб келган. Деҳқон хўжаликларида буғдой, арпа, шоли, оқ жўхори, тарик, жавдар каби донли экинлар экилиб, кўп миқдорда қишки ва баҳорги буғдой экилган. Буғдой сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик хўжаликларида, тоғ ва тоғолди ҳудудларда эса лалмикор (ёмғир билан ҳосил пишиб етилади) майдонларда етиштирилган. Аслида бошоқли (донли) экинлар янги навларининг “йирик миграцияси” Туркистон минтақасига XIX аср 2-ярми – XX аср бошларида рўй бериб, бу Россия империяси мустамлакаси даврига тўғри келади. Кўрсатилган даврда бошоқли (донли) экинларнинг ўнлаб навлари империя маъмурлари, Туркистон қишлоқ хўжалиги жамияти (1885-1921 йй), каби жамият вакиллари, “ҳаваскор деҳқонлар”, минтақага кўчирилган русийзабон аҳоли, хорижлик селекционерлар, рус агрономлари орқали тарқатилган. [14.21.]

Адабиётлар шарҳи. Ўзбекистонда янги экин навларининг тарқалиши тарихи мавзуси бугунги кунга қадар илмий жиҳатдан кам ўрганилган. Шу сабабдан, бу мавзунинг тадқиқ этишда архив манбалари фондида сақланаётган ҳужжатлар асосий манба вазифасини бажаради. Қолаверса, даврий матбуот материаллари, ҳукумат томонидан қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар тўпламларни ҳам ўз навбатида мавзу мазмунини ойдинлаштиришга хизмат қиладиган манбалар сирасига киради.

Тадқиқот методологияси.

Ушбу ишда янги экин навларидан донли экинларнинг минтақамизга кириб келиши тарихи хронологик кетма-кетликда таҳлил этилади. Шунингдек, тарихийлик тамоили асосида тарихий жараёнларда кириб келиши сабаблари, иқлимлаштирилиши, ютуқ ва муаммолари ҳамда истиқболлари очиқ берилади.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

XIX аср охиридан Туркистон бўйлаб буғдойнинг Россия жанубий, жанубий-ғарбий районларидан “Полтава”, “Кубан” (“кубунка”), “Донбасс”, “Харьков буғдойи”, “Арнаутка”, “Туркия қизил буғдойи”, арпанинг “иквалье”, “голден мелон”, “яланғоч арпа”, маккажўхорининг “кароль дини”, “Чиквинтано”, “секлер”, “Миннисота-1”, “Миннисота-2”, “Кутаиси гибриди”, “мотто”, “каликко”, “розен”, “шимол фахри”, сулининг “Канада сулиси”, “Америка сулиси”, тарикнинг “жанубий рус тариғи”, гуручнинг сув сарфи кам бўлган “Хитой қуруқ

гуручи”, “Химолай гуручи” каби 40 дан ортиқ навлар синовдан ўтказилиб, уларнинг асосий қисми иқлимлаштирилган.[15.2,3; 13.141.] Сулининг кириб келиши билан чорвачиликда отчилик тармоғи ривожланиб, от заводларида ушбу донли экин асосий экин ҳисобланган.

Юқорида қайд этилган донли экинларнинг янги навлари бошоқлари мустаҳкам, касалликларга чидамли, ҳосилдор, донлари қаттиқ бўлиб кўплаб хўжаликларни эгаллаган. Кўчирилган аҳоли сунъий суғоришга асосланган ва йиллик техник экин ҳисобланган, машаққатли меҳнат талаб қиладиган пахтачилик ва сунъий суғоришга асосланган донли экинлар етиштириш меҳнатини ўз зиммаларига олмадилар. Улар лалмикор дончилик билан шуғулланиб, имкон қадар замонавий техника асосида ўз хўжаликларида жинларга ишлов берадилар. Шу сабабли меҳнатнинг оғири тубжой аҳоли ҳиссасига тўғри келиб, дончилик тараққиётида маҳаллий деҳқонлар муҳим роль ўйнадилар.

Ўзбекистон ССР ташкил топганидан сўнг Республикада ғаллачиликни ривожлантириш, уруғ танлаш ва селекция ишларини амалга ошириш борасида анча салмоқли натижаларга эришилди. Пахта монокультураси туфайли донли экинлар, айниқса, буғдой экиладиган майдонлар камайиб кетганлиги ҳукумат ва давлат раҳбарлари Файзулла Хўжаев ва Йўлдош Охунбобоев кабиларни ташвишга солди. Ф.Хўжаев ўз маъруза нутқларида донли экинлар экиладиган майдонларни кенгайтириш озиқ-овқат базасини яратишнинг муҳим омили деб қаради.[11.78.] Й.Охунбобоев “Дон шундай аҳамиятга эга нарсани, у саноатимизни кўтаришда, тараққий қилдиришда ҳам катта қувват”[9.335.] деб фикр билдирганди. Ҳукумат тадбирларида ғаллачиликда уруғларни селекциялаш, навларга ажратиш, уруғ танлаш ишларига эътибор бериш, уруғчилик фондини яратиш, айрибош қилишда чет эл в маҳаллий олий навларни экиш кун тартибига долзарб қилиб қўйилган.[9.410.]

Ушбу муаммо ўз-ўзидан келиб чиқмаган эди. Дончилик соҳасида 1925-1930 йилларда самарадорлик жуда паст бўлиб, янги навлар ва агротехник тадбирларни қўллаш орқали ҳар бир гектар ердан ғалла олишни кўпайтиришни давр тақозо қилмоқда эди. Жумладан, 1938 йилда кузги ғалланинг ҳар бир гектаридан ўртача – 6 центнер баҳорги ғалладан – 4,6 центнер ҳосил олинган. 1939 йилда эса бу борада сезиларли силжиш юз бермай, бу нисбат 7,8 центнер ва 6 центнерга тўғри келди. Ушбу кўрсаткич жуда паст бўлиб, ҳолбуки ҳар бир гектар ердан 26-30 центнер ғалла ҳосили олиш режалаштирилганди. Режадагидан 4-5 марта паст бўлган бўлган кўрсаткични кўтариш учун янги навларни хўжалик ҳаётига олиб кириш заруратини давр тақозо қиларди. Ғаллачиликдаги қолоқлик Иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳам сақланиб қолиб, 1940 йилда 539 минг гектар экин майдонларига ғалла экилиб 1 млн тоннадан

сал ошиқроқ дон йиғиштирилиб олинди. 1942 йилда 1,5 млн тонна ғалла етиштирилган эди, ҳосилдордик 8-10 центнердан ошмаган.[9.409-410.]

Шу сабабли XX аср 30-40 йилларида дончилик соҳасидаги ҳар бир янгилик кадрланиб, янги нав эгалари давлат томонидан муносиб мукофотланган. 1934 йилда Бойсун туманидаги Мачай қишлоқ шўросига қарашли “Қаҳрамон” жамоа хўжалиги аъзоси Муслима Бегимова далада бошоғи йирик, кўп донли, донлари йирик ва қаттиқ бўлган буғдой тупини учратиб, уч дона буғдой тупини ўз томарқасига олиб келган. 1935 йилда бу буғдойнинг донларини ўз хўжалигида экиб, уни 1937 йилга қадар кўпайтирган ва яхшилаб парваришлаган. Буғдой ҳақидаги маълумотлар Тошкентгача, ҳукумат аъзоларига қадар етиб бориб, махсус комиссия текширувидан ўтган буғдой янги олий сортдаги нав эканлиги аниқланган. Ўзбекистон ҳукумати ва Марказий Ижроия кўмитаси 1937 йилда колхозчи Муслима Бегимовага янги буғдой навини яратгани, уни экиб юқори самарадорликка эришгани учун “Дон устаси” унвони билан тақдирлаб, қатта пул мукофоти ҳам тақдим этган. Ушбу нав асосчиси, унинг кашфиётчиси Муслима Бегимова номи билан “Муслимка” деб аталиши ҳақида махсус қарор қабул қилинган. “Муслимка” янги нави лалмикор майдонларда, тоғ ва тоғолди ҳудудларда тажриба синовдан ўтиб, Сараосиё туманидаги МТС (Машина трактор станцияси) қошида ташкил қилинган колхозларда 300 гектар сунъий суғоришга асосланган ерларда 1511 гектар лалмикор ерларда екилди. “Муслимка” нави кутилган натижани берди.[16.166,167; 8.91-92; 5.26-27.]

“Муслимка” янги буғдой нави яратилгунга қадар, 1930 йилларда сунъий суғоришга асосланган экин ерларига буғдой, донли экинлар экиш таъқиқланган бўлиб, асосан пахта экиш буюрилган эди.

Совет ҳокимияти йилларида, айниқса, 1950-1980 йилларда колхоз ва савхозларда асосий эътибор пахта экишга қаратилиб, пахта экиш, уни парваришлаш, етилган ҳосилни йиғиштириш олдиндан ҳар бир туман ва вилоятларда махсус йиғилишлар (селектор) ўтказилар, уларда партия ва ҳукумат иштирок этиб нутқ сўзлардилар. Колхозлар, савхозлар, биригада ва звенолар ҳудуди бошланадиган чегараларда Қизил байроқ илиб чиқиш тартиби 1935 йилдаёқ бошланган эди. Ҳатто, пахта ҳосилини йиғиштириш бошланадиган кунда “байрамона кайфият”да пахта ортилган телешкалар пахта пунктига қараб йўлга чиқса, биринчи қатордаги тракторга қизил байроқ илиб қўйилар, карнай-сурнайлар садоси остида “Қизил қарвон” ўз манзилига қараб йўлга чиқарди. Пахта йиғим-теримига оммавий сафарбарлик эълон қилингандан сўнг барча ташкилот ва уюшмалар, ҳатто, бошланғич синф ўқувчиларигача барча маориф муассасалари пахта йиғим-теримига жалб этиларди. Пахта стратегик хомашё сифатида давлат мудофаа кудратини мустаҳкамлашда

муҳимлиги билан боғлиқ тарғибот характеридаги маърузалар қилинар, даврий матбуотда юзлаб мақолалар чоп этирилларди. “Пахта йиғимтерими – зарбдор меҳнат fronti”га айланиб, ушбу сиёсатга қарши чиққанлар “давлат душмани” сифатида баҳоланарди. “Социалистик мусобақа” авж олдирилиб, оммавия ахборот воситаларида ҳар бир вилоят, туманнинг бир кунлик режага нисбатан терган пахтаси, умумий фоизи ҳақида бир кунда мунтазам 3-4 маротаба маълумот бериб бориларди. Ҳосил байрами пахта компанияси тугаганидан кейин асосан қишда ўтказилиши таомилга кириб, “энг охирги кўсаккача ҳукуматга тўплаб бериш” масаласи кун тартибига долзарб қилиб қўйилган. “Марказ” Ўзбекистондан пахта хомашёси талаб қилганлиги оддий деҳқондан биринчи раҳбаргача аёнлиги исбот талаб қилмайди.

Шу тариқа қишлоқ хўжалигида пахтачиликка давлат аҳамияти даражасида жиддий эътибор қаратилиб, бу борада партия ролини ошириш, жараёнларни сиёсийлаштириш томон йўл тутилди.[6.18-19; 56-62.] Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, Иттифок республикалари ўртасида иқтисодий интеграция яъни иқтисодий соҳалар тақсимоли вужудга келтирилиб Ўзбекистон зиммасига етиштириб бериш, донли экинлар ҳақида қайғурмаслик психологияси юзага келтирилганди. Шу сабаблар туфайли Совет Иттифоқи парчаланиши ва мустақилликнинг дастлабки йилларида озиқ-овқат танқислиги, иқтисодий инқироз, айниқса, ун ва ун маҳсулотлари тақчиллиги келиб чиқди. Дончиликка етарли эътибор берилмаганлиги, бу борада селекция ишлари қоғозда қолиб кетиб, амалиётга тадбиқ этилмаганлиги бундай инқирозли жараёнларга энг муҳим сабаблардан бири бўлди.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси дастлабки йиллариданоқ бошоқли (донли) экинлар етиштиришга, янги навларни ратишга алоҳида эътибор берилди. Республика вилоятларида дончиликни ривожлантиришда иқлимий шароитларни ҳисобга олиш тамоилига алоҳида эътибор берилди. Жумладан, 1894-1895 йилларда Бухоро вилояти далаларида, айнан Ромитан тумани колхоз ва савхозларида, “Халқобод” жамоа хўжалигида тажриба-синовдан ўтган “Интенсив” навли янги буғдой нави, бошқа жойларда “Санзар-3”, “Санзар-4” навлари экилиб, кутилган даражада ҳосил олинди.[7.4,5.]

Шунингдек, Самарқанд вилояти қишлоқ хўжалиги ходимлари ва олим-селекционерлари Ирландия агрономлари билан ҳамкорликда жайдари ва хорижий уруғ қўшилмасидан “Улуғбек-600” янги ғалла навини яратдилар. Ушбу буғдой нави тезпишарлиги (вегетация даври 5-7 кунга қисқалиги) ҳар қандай касалликларга чидамлилиги, бошоқларда донлари сони кўплиги ва мустаҳкамлиги, сифати юқорилиги билан деҳқон хўжаликларида кенг тарқалди. Буғдой навини яратишда сувни

тежашга қаратилган интенсив уруғлар танлаш борасида вилоятда амалий ишлар бажарилди.[2.23.]

Вилоятлардаги қишлоқ хўжалиги илмий тадқиқот институтларида ва илмий марказларда, тажриба-синов участкаларида ҳосилдор, экологик хавфга чидамли буғдой навларини яратиш борасида йилдан-йилга муҳим ютуқлар қўлга киритиб келинмоқда. Шунингдек, Андижон қишлоқ хўжалиги илмий тадқиқот институтида деҳқон фермер хўжаликлари учун “Қадр”, “Нодир”, “Ўзбекистон-25” каби янги буғдой навлари яратилиб, улардан кутилган даражада ҳосил олинди. Мазкур навларни экадиган майдонлар, улар агротехник ҳолати ҳақида андижонлик селекционерлар таклиф ва тавсиялар бериб келмоқда.[17.]

Таъкидлаш жоизки, Андижон вилояти Андижон туманида буғдой янги навларини яратиш лабораторияси ва янги навларни тажриба-синовдан ўтказиш ер майдони мавжуд бўлиб, биргина 2017-2021 йилларда бу лабораторияда 97 турдаги буғдой нави синовдан ўтказилди, селекция-лаборатория йўли билан янги ва дурагай навлар яратилди. Буғдой навлари асосан Россия Федерацияси ва Қозоғистон Республикасидан келтирилиб, маҳаллий навлар билан хориж навларини чатиштириш натижасида “Қадр”, “Азиз”, “Ўзбекистон-25”, “Навбахор”, “Нодир” каби навлар яратилдики, уларда ўзига хос нодир хусусиятлар мужассам. Масалан “Навбахор” янги буғдой номи ўша атрофдаги Навбахор қишлоғи номидан олинган. Демак, янги буғдой навларига ном қўйишда ҳам мантиқий, мушоҳадавий ёндашув бор. Юқорида қайд этилган буғдой навларидан деҳқон фермерлар ҳар бир гектаридан 100-120 центнергача ҳосил олмақдалар. Ўртача ҳосилдорлик 80-110 центнер бўлиб, бироқ, ўртача ҳар бир гектар ердан 80-100 центнер ҳосил берадиган навлар кўпчиликини ташкил этади. Таъкидлаш жоизки, ушбу илмий амалий марказда ўнлаб мутахассислар лаборатория-селекция ишларини олиб борар экан, дончилик истиқболига самарали ҳисса қўшмоқдалар.[17.]

Ҳозирги даврда буғдойнинг касалликларга чидамли навларини яратиш муҳим бўлиб, донли экинлар турли касалликларга чалиниши оқибатида ҳосилнинг 20-30 фоизи, баъзан ундан ҳам кўп қисми омборга келиб тушмайди. Ёхуд “дала-дастурхон” режаси бирдек бажарилмаслиги оқибатида жуда кўп йўқотишлар юз бермоқда.

Иссиклик ва қурғоқчилик, гармсел, занг касалликлари, шўр тупроқ ва совуққа чидамли бўлган ва ҳосилдор, дон сифати кўрсаткичлари юқори бўлган донли экинлар янги навларини яратишда Дон ва дуккакли экинлар илмий-тадқиқот институти Қашқадарё филиалида ибратли ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Ушбу илмий марказ кузги ва баҳорги буғдойнинг қаттиқ ва юмшоқ донли навлари, арпа ва дуккакли

экинлар (ловия, мош, фасол) нинг янги навларини кашф этишда самарали фаолият юритиб келмоқда. Собиқ Қашқадарё бошоқли дон селекцияси ва уруғчилиги илмий тадқиқот институти (ҳозирги ДДЭИТИ Қашқадарё филиали) Қурғоқчил минтақаларда илмий тадқиқот олиб борувчи халқаро илмий марказ (ИКАРДА) билан ҳамкорликда юмшоқ буғдойнинг “Бунёдкор” янги навини яратди. Мазкур кузги юмшоқ буғдой нави “Дораб-5”/”KS82117/МІТ” навларини чатиштириш конбинациясидан олинган дурагай авлодларидан якка танлаш усули билан олинди. “Бунёдкор” нави ҳар бир бошоғида 1000 дон дон, дон вазни ўртача намликда 41-43 грамни, ҳосилдорлик гектарига 76,1 центнерни ташкил этади, айниқса таркибида оксил моддаси юқори, буғдой пояси ётиб қолишга мойил бўлмай, бўйи 90-100 см, 208-215 кунда пишиб етилади. “Бунёдкор” буғдой нави Республиканинг марказий вилоятлари ва Фарғона водийсида октябрь ойида экилишга тавсия этилган.[1.31.]

2009-2015 йилларда кузги юмшоқ буғдой “Бунёдкор” навининг афзал хўжалик белгилари қуйидаги жадвалда акс эттирилди.

Йиллар	Ўсимлик бўйи	Сариқ занг касалига чидамлиги %	Ҳосилдорлик ц/га	Оқсил %	Клейковина %	1000 та дон вазни, гр	Дон натураси Гр/л
2009	89,0	10MR	73,1	14,2	29,0	43,2	790,0
2010	93,0	TR	76,4	14,2	28,6	43,7	805,0
2011	92,0	5MR	76,9	14,2	28,4	42,8	808,0
2012	87,0	TR	72,2	14,2	28,1	42,9	785,0
2013	94,0	10MR	77,1	15,8	28,4	44,8	810,0
2014	102,0	TR	84,1	13,6	28,8	45,4	821,0
2015	93,0	R	73,0	14,2	28,6	42,5	805,0
Ўртача	92,9	X	76,1	14,5	28,6	43,6	803,4

Эслатма: TR-касалик йўқ, аламотлари кузатилмайди; R-хлороз ёки никроз бор, уредияспора йўқ; MR-кам уредияспора, кам хлороз ва никроз бор.

ДДЭИТИ Қашқадарё филиали кейинги ўн йилликда (2009-2019 йй) юмшоқ буғдой навларидан 30 тасини танлаб олиб, тажриба-синовдан ўтказди. Шундай навлардан бири “Ҳисорак” нави бўлиб, у бошқа навлардан занг касалига иммуни мавжудлиги билан ажралиб туради. Селекционер Н.И. Вавилов 1911-1939 йилларда Ўрта Осиё далаларида экилган юмшоқ буғдой навларини ўрганиб, 1964 йилда улар орасида занг касаллигига мойиллиги кучли, бу касалликка чидайдиган нав мавжуд эмас, деган хулосага келганди. “Ҳисорак” нави ушбу бўшлиқни

тўлдирадиган, занг касаллигига иммуни-кучли нав бўлиб чиқди. Ушбу буғдой нави Маржон/Сауз навлари чатиштирилишидан олиниб, 2013 йилда қишлоқ хўжалиги экинлари Давлат реестрига киритилди. Сарик ва кўнғир занг касалликларига, курғоқчиликка, шунингдек, қорақуя ва чанг касалликларига чидамли ушбу буғдойни бошоғида 1000 дон дон, ҳар бир дон донаси 39-42 грамм, ҳосилдорлик гектарига ўртача 75-80 центнерни ташкил этади. “Ҳисорак” юмшоқ буғдойининг йилдан-йилга бўйи ўсиб, агар 2012 йилда 78,8 смни ташкил этган бўлса, 2014 йилда 88,0 смга етган. “Ҳисорак” нави ўсимликшунослик Республика илмий тадқиқот институти илмий жамоаси тавсияси билан Андижон, Тошкент, Самарқанд, Сурхандарё, Қашқадарё вилоятларидаги сунъий суғориладиган ерларга экилиб келинмоқда. Унинг юқори ҳосилдорлиги гектаридан 87,4 центнергача кўтарилди.[1.31.] Кейинги йилларда Республикадаги лалмикор майдонлар учун юмшоқ донли буғдойнинг “Кўкбулоқ”, “Равон”, “Галлакор-2016” каби навлари танлаб олинди. Бу навлар 118-125 кунда пишиб етилиши, ҳосилдорлиги, курғоқчиликда пакана бўйли буғдой навларига қараганда ҳосилдорлиги ва дон сифати юқори бўлиши билан ажралиб турган.[4.37; 38.]

Нафақат юмшоқ буғдой навлари, шунингдек, қаттиқ буғдойнинг ҳам мустақиллик йилларида ўнлаб янги навлари яратилди. Маълумки, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, Марказий Осиё республикаларида “Туякаш”, “Муслима”, “Хурсанд” навлари экиб келинган. Ҳатто, XX асрда Россия, Италия ва Англия давлатларига Хоразм, Самарқанд, Бухоро қаттиқ буғдой донларини экспорт қилиш учун битимлар имзоланганлигига тарихнинг ўзи гувоҳ. Қаттиқ буғдой дунё экин майдонларини эгаллаш бўйича иккинчи ўринда туради, жаҳон майдонларининг 8-10 фоизини эгаллайди. Қаттиқ буғдой макарон ва ёрма ишлаб чиқаришнинг бебаҳо хомашёси бўлиб, ҳосилдорлиги юмшоқ буғдойга нисбатан паст бўлсада, унга кўра 1,5 баробар кўп иқтисодий фойда беради. Қаттиқ буғдой асосан лалмикор ерларда (250-300 минг гектар лалмикор ерларда бошоқли экинлар экиб келинмоқда) экилиб, сувсизликка ва курғоқчиликка чидамли бўлгани учун Қашқадарё ва Сурхандарё вилоятларида кўп етиштирилади.

ДДЭИТИ Қашқадарё филиалидаги тажриба майдонида 2018 йил ҳосили учун янги “Лангар” қаттиқ буғдойининг уруғчилик тизими ташкил этилди. 2019 йилда “Лангар” навидан 93,1 кг уруғ жамғарилиб, биринчи йил кўчатзорга кўпайтириб экишга тайёрланди.[3.13.] Ҳозирда “Лангар” қаттиқ буғдой янги навлари хўжаликлар учун тавсия этилмоқда.

Ўзбекистон хўжаликларида қаттиқ ва юмшоқ буғдой навларининг баҳорги ва кузги навлари экилганлиги ҳақида юқорида эслатиб ўтдик,

харид нархи юмшоқ буғдойга нисбатан 20-25 фоиз юқори бўлган ва асосан лалмикор хўжаликларда тахминан 120-150 минг гектар экин майдонларига келинаётган қаттиқ буғдой навларини Ўзбекистонда яратиш тарихи 1940 йиллагага бориб тақалади. 1940-1951 йилларда селекционер Н.Покровский ЛЛилютин Давлат тажриба-станциясида қаттиқ буғдойнинг “Леукурум-837”, “Мелянопус-40100” навларини яратди. Юқори ҳосилдорликка эга бўлган ушбу навлардан сўнг, 1960-1961 йилларда қаттиқ буғдойнинг иккинчи авлодлари “Леукурум-2Ф”, “Гордиеформе-95”, “Провенциале-88Ф” навлари яратилиб, Республиканинг Ғаллаорол, Қамаш, Чироқчи, Нуробот туманларида 20-30 минг гектарга экилиб, кутилган ҳосилни берди. Қаттиқ буғдой тажриба станциясида истиқлол йилларида суғориладиган майдонларда экиш учун “Макуз-3”, “Макурум-129”, “Истиқол-5”, “Истиқболли”, лалмикор майдонлар учун “Леукурум-3”, “Марварид”, “Жавоҳир”, “Чарос”, “Ёқут-2014”, “Биллурдон” кабинавларни яратилди. 2018 йилдан бошлаб “Ёқут-2014” нави Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Қашқадарё вилоятлари бўйлаб лалмикор майдонларда кузги муддатларда экиш учун истиқболли нав сифатида қишлоқ хўжалик экинлари Давлат реестрига киритилди.[12.25-26.] Қаттиқ буғдой нон маҳсулотлари тайёрлашдан ташқари макарон, қандолатчилик, ва кондитер маҳсулотлари учун ҳам муҳим хомашёдир.

Юмшоқ буғдойнинг Дон ва дуккакли экинлар илмий тадқиқот институти Қашқадарё вилояти филиалида суғориладиган ерларда экиладиган 50 та нави синов-тажрибадан ўтказилди ва уларнинг хўжалик ҳамда биологик хусусиятларига баҳо берилди. Тажриба-синов натижаларига кўра 28 та нав бошоқли навларни танлаш, иқлимлаштириш ва районлаштириш орқали Ўзбекистон Республикаси вилоятларида қайси навлар экилиши самара бериши билан боғлиқ аниқ тавсиялар ишлаб чиқилди.

Шимолий минтақалар – Қорақалпоғистон ва Хоразм вилоятларида “Юка”, “Краснодарская-99”, “Андижон-25”, “Аликсеич”, “Асп”, “Ўзбекистон-25”, “Зимница” навларини экиш тавсия этилган. Жанубий минтақалар – Қашқадарё ва Сурхандорё вилоятларида ўрта кечки “Таня”, “Антонина”, “Бедостая-100”, “Навбахор”, эртапишар “Яксарт”, “Звезда”, “Ғозғон”, “Бунёдкор”, “Бобур”, “Туркистон”, “Ёғду” навлари экилса ҳосилдорлик юқори бўлиши аниқланган.

Тошкент, Жиззах, Сирдарё вилоятларида юқори саналган буғдой навларидан ташқари “Есаул”, “Яксарт”, “Семурғ” каби ўртапишар навлар экилган. Фарғона водийсида кечки ва ўртапишар 24 та буғдой навлари экиш йўлга қўйилганлиги нав танлашда илмий асослар яратилганлигини кўрсатди! Ушбу навларни ҳажга тўлиқ, риюя қилиш натижасида ҳар

бир гектар ердан 80-100 центнер ҳосил олиш имконияти яратилди. Бироқ, ўз вақтида донни ерга сепмаслик, агротехника қоидаларига амал қилмаслик туфайли қатор фермер хўжаликлари йиллар давомида қуйи ҳосилдорлик асоратидан қутила олмадилар.

Кейинги йилларда районлаштирилган энг яхши навларни танлаш, уларни жойлаштириш масаласига эътибор кучайди. Жумладан, хориждан олиб келинган кузги буғдой янги навларини фермер хўжаликларида тўғридан-тўғри тажриба-синовдан ўтказишга ўтилди. Жумладан, 2009 йилда П.П. Луньянинко номидаги Краснодар қишлоқ хўжалиги илмий тадқиқот институтида яратилган “Грация” ва “Гром” (Россия федерацияси) ғалла навлари давлат нав синовидан ўтказилди. Ушбу тажриба-синов Тошкент вилояти Ўрта Чирчиқ тумани Йўнғичдали фуқаролар йиғини уруғчилик фермер хўжаликлари ер майдонларида ўтказилди. “Грация” навининг бўйи 95-100 см, ўртапишар, ётиб қолишга чидамли, дон вазни 37-45 грамм, потенциал дон маҳсулдорлиги гектаридан 110 центнер, “Гром” нави эса дони бошоғидан тўкилмай мустақкам турадиган, ҳосилдорлиги Краснодар шароитида 97,4 центнер, совуққа чидамли, бир гектарга 5,0 мм дон ўсувчан уруғ сепилади. Шу билан бирга ушбу навларнинг хусусияти “Таня” нави билан қиёсий равишда ўрганилди. “Таня” “Грация”, “Гром” навлари пишиб етилишидан 1-4 кун фарқ бўлсада, 2015 йил совуқ баҳорда совуқ уруши ҳолати уларда деярли кузатилмаган. “Таня” навидан ўртачи 59,6 ц/га ҳосил олинган. Совуқ юқори бўлган йилларда ушбу навларда ҳосилдорлик сезиларли пасаймаган, 2015 йилда “Гром” навидан 59,1 ц/га “Таня” навидан 50,4 ц/га ҳосил олингани юқоридаги фикрни исботлайди.[10.17-18.] Мутахассис олимлар фикрича, “Гром” ва “Грация” навларининг экишни деҳқонларга тавсия берган муҳимдир.

Буғдой нави экин далаларига экилса қутилган даражада ҳосил олинishi аниқланган. Айниқса, “Чиллики”, “Ғозғон”, “Краснодар-99”, “Шукрона”, “Кеш-2016” навларидан юқори ҳосил олиш мумкинлиги исботланган.[4.25-26.] 2015-2016 ҳосил йилида қаттиқ буғдойнинг “Олмос”, “Садаф” янги навлари тажриба-синовдан ўтказилиб, экишга руҳсат этилди.[4.26-27.]

Хуллас, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда юмшоқ ва қаттиқ буғдойнинг 100 дан ортиқ янги ва дурагай навлари яратилиб, ўнлаб хорижий буғдой навлари келтирилиб маҳаллий иқлимий шароитга мослаштирилди. Янги буғдой навлари илмий муассаса ва марказларда, тажриба-лаборатория станцияларида, уруғчилик фермер хўжаликларида мувофақиятли синовдан ўтказилди. Айрим ўзини оқламаган буғдой навлари юқори фоиизи ташкил этмаганлиги, Республикада селекция-уруғчилик ишларини самарали йўлга қўйишда илмий асосда иш кўриб

келиниётганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Амонов О., Жўраев Д., Дилмуродов Ш., Мейлиев А., Азимова М. Юмшоқ буғдойнинг “Ҳисорак” нави// Агро илм-Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги. 2018. №5 (55).

2. Даминов Н.А. Мустақиллик йилларида Самарқанд вилоятидаги ижтимоий-иқтисодий, маданий алоқаларнинг ривожланиш тарихи ва истиқболлари. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Бухоро-2021.

3. Дилмуродов Ш., Амонов О., Жўраев Д. Қаттиқ буғдойнинг “Лангар” нави уруғчилигини кенгайтириш// Агро илм-Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги. 2019. №1 (57).

4. Зиёдуллаев Э., Дилмуродов Ш., Файзуллаев А. Суғориладиган майдонлар учун юмшоқ буғдойнинг янги навларини яратиш//Агро илм-Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги. 2017. №6 (50).

5. Исаев О.А. Сурхон воҳасидаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар (1925-1941 йй). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Термиз-2020.

6. Мирзаев С., Қобилов Э. Сурхандарё пахтачилик ва Термиз пахта тозалаш заводи. – Термиз: Жайхун, 1996.

7. Бухоро вилоят давлат архиви, 1459-фонд, 1-рўйхат, 78-йиғма жилд.

8. Нор Ҳайит, Тоҳир Усмон. Кураш йиллари. –Т.: Мехнат, 1962.

9. Охунбобоев Й. Танланган асарлар. –Т.: Ўзбекистон, 1976.

10. Тиллаев Р., Қамбариддинова И., Ҳамидуллаева М. “Грация” ва “Гром” ғалла навлари//Агро илм-Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги. 2016. №3 (41).

11. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. II Том. Т.: Фан, 1972.

12. Қаршибоев Ҳ., Ғайбуллаев С., мавлонов Ж. Қаттиқ буғдой экинни селекциясининг ривожланиш тарихи//Ўзбекистон қишлоқ ва сув хўжалиги. 2020. -№12.

13. Ҳайитов Ж.Ш. Туркистонда янги экин навларининг тарқалиши ва улардаги ўзгаришлар (XIX аср охири – XX аср бошлари). - Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2018.

14. ЎМА, Р-2284 - фонд, 1 – рўйхат, 648 – йиғма жилд.

15. ЎМА, Р-2284 - фонд, 1 – рўйхат, 714 – йиғма жилд.

16. ЎМА, Р-86-фонд, 10-рўйхат, 492-йиғма жилд.

17. Ўзбекистон телерадиоканали кўрсатуви. 2021 йил 30 май куни ёзиб олинди (23:30-23:55).